

I. AZERBAJCAN CUMHURİYETİ (1918-1920) VE İRAN (FARS) BASINI

Tohid Melikzade*

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rus ihtilali baş verince Çarlık rejimi çökmeye uğradı. Bu çöküş Rusya sömürgesinde olan halkları derinden sevindirdi. Azerbaycan Türkleri de bu halkların birisiydi. 20. asrın başlarından itibaren Azerbaycan'da gizlice kurulan Müsavat fırkası Azerbaycan'ın geleceğinde rol oynayan en temelli partilerden biri sayılmaktaydı. Müsavat'ın önderi Mehmet Emin Resulzade genç olmasına rağmen siyasette kabiliyetli insan olarak tanınmıştır. Gerek Kaçar dönemi İran'da, gerekse Osmanlı'da faaliyetlerde bulunan Resulzade, bu ülkelerde edindiği tecrübelerden dolayı Azerbaycan'ın Ruslardan kurtulması için müstakillik mefkuresini faaliyetinin temelinde alan insanların başındaydı. Onun meclis başkanlığı döneminde 28 Mayıs 1918 de Azerbaycan Cumhuriyeti sadece Araz nehrinin kuzeyinde bulunan Azerbaycan topraklarında kuruldu. Tebriz merkezli Güney kısmı ise İran'da kaldı. Azerbaycan devleti kuruluş arifesinde ve kurulduktan sonra menfaatleri ile zıt olan İran ve Rusya tarafından eleştirilse de, İttihat ve Terakki yönetiminde bulunan Osmanlı devleti tarafından tam güçle desteklendi.

Azerbaycan devletinin ilanı zamanında İran'da 1905'den itibaren başlanan Meşrutiyet olaylarından dolayı Kaçar hakimiyeti ve dolayısıyla Türk iktidarı yıpranmaya başlamıştı ve yeni Fars sistemli, merkezi bir İran ortaya çıkmaktaydı. Bu merkezi devletin esas alacağı sistem sözde İslam'dan önceki Sasani devleti gelenekleri ve esas itibariyle Zerdüştlük dini ve mefkuresini benimseme olmuştur. Bu sistemin teorisyenleri geçmişte bölgede bulunan İslam'dan önce ve sonraki devletleri yeni kurulan Fars sistemli İran olarak göstermeye gayret edeceklerdi. İddialarına göre, bu devletlerin sahip olduğu arazi Çin'den Anadolu'ya kadar ve kuzeyde Hazar denizinin kuzey bölgelerine kadar araziyi kapsamaktaydı. İddiaya

---

* Dr. Tohid Melikzade, Salmas Üniversitesi Öğretim Üyesi, Güney Azerbaycan, İran. tohidmelikzade@yahoo.com.

göre Türkler ve Moğollar sonralar İran coğrafyasına girip Fars kimliği ve İran medeniyetini yıpratmaya çalışmışlardır. Buna göre, Türk karşıtlığı her vatansever İranlının görevi sayılıyordu. Bu yeni kurulan sistemin ana hatlarıyla zıddı olan Azerbaycan devlet ve mefkuresi ise en baştan açık ve netti. Dolayısıyla, Azerbaycan devleti kurulduktan sonra yeni Fars sistemli İran teorisyenleri o zamanki İran'da yayınlanan basında bu devletin varlığını eleştirip toprak iddialarında dahi bulundular. Biz bu meseleye sonraki bölümlerde değineceğiz.

İkiye Bölündükten Sonra Azerbaycan'ın Durumu

1813 ve 1828 antlaşmalarına göre, Demirkapı'dan başlayıp Zencan ve Hemedan şehirlerine kadar uzanan Azerbaycan ikiye bölündü. Bu antlaşmalara göre Azerbaycan'ın kuzey kısmı Rusya'ya verildi. Güney kısmı ise Kaçar devletinin bünyesinde öncül rolünü koruyarak kaldı.

Ruslar bu yeni elde ettiği araziyi kendi sistemlerinde bütünleştirmek amacıyla Aras nehrinin kuzeyinin umum adı olan Azerbaycan'ı ortadan kaldırmak amacıyla Kafkas terimini kullandılar. Bu siyaset doğrultusunda 1813'lerden itibaren Azerbaycan kelimesi siyasi olarak sadece güney kısma denildi. Bu gayrimeşru geleneğe rağmen kuzeydeki Azerbaycan aydınları fırsat buldukça anavatanlarını Azerbaycan ve dillerini Tatarca değil Türkçe adladılar. S. M. Ganizade'nin 1890 yılında yayımladığı *İstilah-ı Azerbaycan* buna örnek gösterilebilir.

Azerbaycan bölündüğü zaman Kaçar Türkleri bölgeye hakim idiler. Daha doğrusu Azerbaycan Türkleri Kaçar devletini idare etmekteydiler. Azerbaycan bu ülkenin iç ve dış ticaret kapısı olarak tüm ülkenin siyasi ve kültürel bazında olan giriş kapısıydı. Bundan dolayı 1850'lerden itibaren Azerbaycan'a İran'ın başı olarak bakılıyordu.

Azerbaycan ve Tebriz ikinci Kaçar şahı Fetelişah zamanından beri veliahtların ülkeyi idare etme becerisini artırmak için staj merkezi olmuştur. Bu hususta E. Brown şöyle yazıyor: Azerbaycan Rusya ve Osmanlıya komşu olduğundan önemli bir bölgedir. Kaçarlar bu bölgenin Türk bölgesi olduğundan dolayı Osmanlı veya Kafkaslarla birleşmesinden hep endişeliler. Kaçarlar veliahtlarını oraya göndermekle Azerbaycanlılara ne kadar önem verdiklerini göstermek istiyorlar.¹

Fetelişah'ın oğlu ve veliahdı Abbas Mirza, örneğin, Azerbaycan valisi olmuştu. Azerbaycan'ın ilerlemesine çok çalışmıştır. Onun çabalarıyla yeni gelişmeleri tanımak için ilk defa yurt dışına mühendislik ve harbi bilimleri alanında öğrenciler gönderildi. Ruslar karşısında Azerbaycan'ın

¹ Brown, Edward, *Yek Sal der Miyane İraniyan*, Tahran 1360, s.172.

yeni ve modern ordusu kuruldu ve eğitimleri için Avrupa ülkelerinden uzmanlar getirildi.² Azerbaycan'ı cidden kalkındırmak niyetindeydi. Ne yazık ki, ecel ona fırsat vermedi ve babasından önce öldü. Onun oğlu Mehmet Mirza yeni veliaht seçilerek Tebriz'e gelmek istedi. Bir yıl sonra şah ölünce Mehmet, Kaçar tahtına sahip oldu. Yeni Kaçar sistemi çok iyi çalışıyordu. Şah ölünce yeni şahla birlikte Azerbaycanlı devlet adamları da başkent Tahran'a gidiyordu. Bu defa da Tebriz'den bir sürü devlet adamı Tahran'a geldi. Bunların içinden, Bayat Türklerinden Revan doğumlu Hacı Mirza Ağası başbakan oldu. Onun başbakanlık döneminde Türkler memleketin işlerini ele almışlardı. Onun ölümünden sonra Türklerin durumu kötüleşti. Tebriz'den yeni şah gelinceye kadar Türklerle çok kötü muameleler yapıldı. Başbakan canını kurtarmak için bir kutsal mekana sığınıp yeni şah gelene kadar orada kaldı.³

Kaçar geleneklerine göre Tahran'a gelen yeni şah, 20 Ekim 1848'de Kaçar sülalesinin dördüncü şahı olarak tahta çıkan Nasireddin idi. Beraberinde yine Türk devlet adamları Tahran'a geldi. Kaynaklara göre Nasireddin Şah Tahran'a vardığı zaman hiç Farsça bilmezdi ve çevresinde hep Türkler vardı. Saltanatı ele geçirmesine yardım eden Tebriz'deki başbakanı Mirza Tağı Han (Emir kebir) bu defa Tahran'da başbakanlığa seçildi. Onun tüm memlekete unutulmaz hizmetleri oldu. Ancak öldürülmesiyle memleketin gelişmesi yarım kaldı ve ayrıca Fars devlet adamları onun ölümünden sonra rahatça nefes aldılar.⁴ Ondan sonra Farsların grup başkanı Mirza Ağa Han Nuri başbakan oldu. Onun başbakanlığında Türkler önemli vazifelerden uzaklaştırıldı.

20. yy başındaki küresel gelişmeler Osmanlılar gibi Kaçar devletini de etkiledi. Azerbaycan Türkleri de bu etkiden uzak kalmadılar. Meşrutiyet hareketi her iki ülkede yeni siyasi ve kültürel rüzgarlar estirmiş ve her iki halkın da talihini değiştirmiştir. Ancak bu hareket İran'da Kaçar-Türk devletini yeni Fars sistemli İran'la değiştirdi ve Azerbaycan Türkleri iktidardan uzaklaştırıldı. İlginçtir, o zamanlar bazı Azerbaycan aydınları İran'da Türklerin çıkarlarını korumak için *Türk Encümeni* kurmayı teklif etmişlerdir.⁵ Ne yazık ki çabaları sonuçsuz kalmış ve nihayet gayriresmi olarak 1. Dünya Harbi esnasında ve resmen 1925'de yeni Fars sistemli İran devleti kurulmuştur. Rıza Han ilk Pehlevi sülalesinin şahı olarak son Kaçar şahı Sultan Ahmet'in yerine geçmiştir.

² Mehubi, Hüseyin, *Tarihi Moessesate Cedid der İran*, Tahran 1370, s.49, 100.

³ Saadet Noberi, Hüseyin, *Hacı Mirza Ağası*, Tahran 1360, s.95.

⁴ Mahmut, Mahmut, *19. Asırda İran-İngiltere Siyasi Münasibetleri*, 2.c, Tahran 1344, s.227.

⁵ Fethi, Nüsretullah, *Şehit Sigetolislam Tebrizinin Özgeçmişi*, Tahran 1352, s.227.

1917'den itibaren başlayan Hiyabani hareketi ve nihayet 1920'de Hiyabani tarafından ilan olan Azadistan devleti, Türklerin iktidardan düşme sürecinin ilk itiraz sesi sayılabilir. Hiyabani hareketi ve Demokrat fırkası hiçbir dış devlete bağlanmak istemiyordu. Bunu 1. Dünya Savaşı sonrasındaki çok ilginç bir olay olarak değerlendirmek gerekir.

Demokrat fırkasının organı *İran-e nov*'un (Yeni İran) başyazarı Mehmet Emin Resulzade (1883-1956) idi. Bu derginin asıl amacı Kaçar devletini dış ülkelerin müdahalesinden kurtarmak ve güçlü bağımsız bir devlet yaratmak idi. Ne yazık ki, Demokratların içinde bulunan bazı kesimler yeni İran rejimini kurmada Türklerle zıt olmayı esas alarak bir ırkı Pan-Farsçı devlet kurmak istiyorlardı. Yani demokratlar iki önemli kısma bölünmüşlerdi:

1. Fars sistemine savunanlar ki, başta Meliküşüerayi Bahar ve Tebrizli Kesrevi'yi saymak mümkündür.
2. Türk sistemini savunanlar. Hiyabani ve M. E. Resulzade başta olarak birtakım meşrutiyetçiyi de saymak mümkündür.

1905'den 1917'ye kadar Rusya'ya karşı olan Demokratlar, Bolşevik ihtilalinden sonra yeni bir politika izlediler. Rusya inkılabına yaklaşan Demokratların hareketi İngiltere'nin genel Ortadoğu siyasetine ters geldi ve Hiyabani bu konuda uyarıldı. Hatta Fars yanlısı demokratlar bu konuda desteklendi. Gerçi Kesrevi gibi, Hiyabani'nin fikir düşmanları da İngiltere'nin yardımlarını Hiyabani'nin Azerbaycan adına ayaklanması sebebiyle reddettiler.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Güney Meselesi

Bilindiği gibi 1918'den 1920'ye kadar Azerbaycan'ın kuzey bölümü müstakil bir cumhuriyet olmuş ve onlarca devlet bu yeni devleti resmen tanımıştı. Bu cumhuriyet ilk günlerinden itibaren İran'da kargaşadan faydalanarak Azerbaycan'ın güney kısmıyla birleşmek istedi. İki Azerbaycan'ın birleşmesi için Bakü'den görüş geçiren G. Azerbaycan devlet adamlarına hadsiz tekliflerde bulundular. Bu teklifler hep reddildiği gibi, Farslar Osmanlı komutanı Halil Paşa'yı bu çabalara yardım gösterdiğinden dolayı kınadı.⁶ Ayrıca Hiyabani ve Resulzade'nin ilişkileri de tartışılır bir konu oldu. Gerçi güneyde olan hadiseler Azerbaycan cumhuriyeti devlet adamları tarafından de desteklendi.⁷ Ancak, acaba neden bir fikre mensup iki devlet adamı aynı istikamette yürüyemediler?

⁶ Erfe, Hasan, *Beş Sultan Hizmetinde*, Tahran, 1370, s.100.

⁷ Azerbaycan'ın İstanbul sefiri Yusif Bey Vezirov, *Azerbaycan* adlı kitabının 54. sayfasında şöyle yazıyor: "Son zamanlar Tebriz milli hareket merkezi oldu. Cenub

Azerbaycan devletinin kurulması her zaman Azerbaycan'ı Fars kültürü istilasında görmek isteyenleri şaşırtmıştı. Müsavatçıların bağımsız Azerbaycan şiarıyla işe başlamalarıyla, bir zaman onlar da *Azerbaycan cüze layenfekke İran* ("Azerbaycan İran'ın ayrılmaz bir hissesi") adlı bir gazete çıkarmaya karar verdiler.⁸ *Re'd* adlı gazete hariç, gerek iç gerekse dışta yayımlanan Fars sistemli İran dergilerinde iki şey vurgulandı: Azerbaycan her zaman İran'ın idi; Azerbaycan adı sadece güney kısma denirdi. Kuzey kısma ise *Aran/Alban* denirdi.⁹

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Paris'te mağlup ülkelerin geleceği için bir toplantı kuruldu. Azerbaycan delegeleri de bu toplantıya katılmak istedi ama katılmaları onaylanmadı. Azerbaycan temsilcileri henüz İstanbul'dayken, Paris'teki Ermenistan ve İran temsilcileri Azerbaycan'ın çıkarlarına dokunan büyük toprak iddiaları ile hareket ettiler. Yeni İran gazetelerinde yer alan Pan-Farsist konular İran dışişleri bakanlığının resmi tutumu oldu. İran hatta Osmanlı arazisinin doğusunu da talep ediyor ve Ermenistan'ın toprak iddialarından endişe duyuyordu. Asuriler de Urmiye ve Salmas'ta bağımsız bir Nesturi devleti kurma peşindeydiler. Onlar hatta müttefiklerin himayelerini de kazanmışlardı.¹⁰ İran 578 km²'lik bir arazi istiyordu ama İran'ın taleplerine müttefik devletler pek itibar etmedi ve sonunda İran, tarafsız olduğu için toplantıya giremedi.

İran Ağustos 1919'da İngiltere ile bir stratejik ittifak kurdu. Ayrıca İngiltere Azerbaycan da hakim olan Şeyh Muhammet Hiyabani'den Rus Bolşeviklerle ittifak kurmamasına dair söz aldı. Böylece Bolşeviklerin önünde bir baraj kuruldu. İran artık Azerbaycan'dan toprak iddiası yerine bu devletle dostluk kurmaya yöneldi. Bu siyaset değişiminde İran'da bulunan eski Türk devlet adamlarının rolü olmuştur.¹¹ Bunların çabalarıyla İran-Azerbaycan konfederasyon meselesi iki taraf arasında tartışıldı (Ekim-Kasım 1919). Nihayetle varılan anlaşma Azerbaycan tarafından Elimerdan Topçibaşov ve İran tarafından Nusretoddole Firuz tarafından onaylandı. Ayrıca Aras nehrinin güneyinde yaşayan Azerbaycanlılar kuzeydekilere Ermeni çeteleriyle mücadelede yardım ediyorlardı.¹² Bu anlaşma özetle şu hükümleri içeriyordu:

Azerbaycan'ın müsteqil yaşamassını temin etmek için bir hükümet bile teşekkül etti. Milli hükümet 'Azadistan' namile merufdur."

⁸ Bu gazetede zamanında Pişavari de makale yayımlamıştı.

⁹ Bkz. İran dışişleri bakanlığının 1920'de Bakü'ye gönderdiği heyetin raporları, Tahran 1379.

¹⁰ Melikzade, Tohid, *Salmas Azerbaycan Tarihinde*, Salama 1378, s.202.

¹¹ *Kazvinin Tağizadeye Mektupları*, Tahran 1353, s.102.

¹² Hafizzade, *Eresbaran Tarihi*, Tebriz 1997, s.484.

1. Kafkas Azerbaycanı, Paris Barış Konferansı'na verdiği haritalarda gösterildiği gibi, ebediyen Rusya topraklarından ayrılıyor.

2. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti özgür, bağımsız ve demokratik bir ülke olarak resmen tanınacak. Azerbaycan'ın başkenti Bakü olacak. Bu yeni cumhuriyette halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı ve anayasaya göre kurulacak meclis bulunacak.

3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kendi komşusu İran şahlığı ile siyasi ve iktisadi ilişkilerde bulunacak. Bu ilişkilerin şekli iki devletin anlaşmasıyla sağlanacak. Bu anlaşma iki tarafın meclislerinde onaylanmalıdır. Azerbaycan devleti İran devletiyle benzer ve aynı dış politika sağlayacak. Vahit dış işleri bakanlığı iki devletin dış siyasetini yönetecek.

4. Azerbaycan Cumhuriyeti kendi toprak bütünlüğünü sağlamak ve bağımsızlığını geliştirmek ve korumak için ve de siyasi, iktisadi, kültürel ve askeri güçlerin geliştirmesi için İngiltere tarafından İran'a yapılacak desteklerin istemesini samimiyetle arz ediyor.¹³

Gerçi bu konfederasyon iki devletin dış ve iç sorunlarından dolayı gerçekleşemedi, ama her iki devlet ticari alanlarda ilişkilerini genişlettiler. M. E. Resulzade İran-Azerbaycan ilişkileri konusunda Azerbaycan meclisinin 15 Nisan tarihli toplantısında şöyle diyordu: *"Efendiler! Bugün Azerbaycan Meclis-i Mebusanı tasdikine takdim edilen antlaşma komşumuz ve dostumuz İran hükümeti ile bizim hükümetimiz arasında komşuluk ve sevgi yollarını tesbit edip iyi münasebetle yaşamayı onaylayan bir antlaşmadır. Her bir antlaşma gerek uluslar arası bir mahiyette olsun, gerek milli mahiyette olsun böyledir. Bir memleket içerisinde anayasa onun dahili muahedesidir. Uluslararası muahedeler de keza böyledir. O şey ki, tabiatı vardır. Önce hayatın ihtiyaçları iktiza eder. Bir millet gerek kendi içinde, gerekse komşu milletlerle anlaşma neticesinde o ihtiyaçları def edip her iki tarafın çıkarları doğrultusunda antlaşmalar meydana getirirler. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri İran ile alaka ve yakınlığını bilenler ve bu hakikatlere müdrük olanlar ve bu iki millet arasında tarihi, medeni, iktisadi yakınlıkları anlayanlar bilirler ki, arada ne kadar sui-tefahüm, ne kadar suizan olursa olsun yine bugün bu iki milletin arzu ettiği muahedeyi mecburen tasdik edeceklerdir. Bu muahedeler Tabatabai veyahut Han Hoyski tarafından imza edilmiş bir muahede değildir. Bu iki milletin vicdanen emrettiği ve dostluktan başka hiçbir çare olmadığını ve hiçbir yol ile gidebilmek bu iki millet için mümkün olmadığını farkına varan bir şekilden başka bir şey değildir. Bu hayata bağlılığı dış görünüş suretine bakılmaldır.*

¹³ Azeri, Rıza, *Heyete Fevkiladeye Kafkaziye*, Tahran 1379, s.30.

Efendiler! Cumhuriyetimiz daha resmen teşekkül etmeden, tasdik olunmadan İran ile Azerbaycan arasında bir takım anlaşmazlıklar var idi. Bunlar da gayet sathi nazariyeler ve düşünceler idi. Bu hal ne İran ve ne de Azerbaycan milletinin yüreklerinden geçemeyen bir takım şek ve şüphelerden meydana gelirdi. O zamanlar her ne kadar bu şayialar efkar-ı umumiye üzerinde sui-tesir hasıl ederse de, bu iki milletin tarihi, medeni, dini, ahlaki, edebi alakasını bilenler ki, bu haller geçicidir. İran heyetinin başkentimize gelişi ile cereyan eden müzakerelerin uzaması da efkar-ı umumiye üzerinde bir takım şüpheler oluşturmuştur. Fakat bu iki milletin hakiki münasebetlerini düşünenler hiçbir zaman işi yarına bırakarak muahedeleri imza ettirmeden, adı geçen heyeti buradan bırakmadılar. Eğer başka türlü hareket etseydiler milletlerin huzurlarında mesul olacaklar idi. Milletlerinin çıkarlarını ve ihtiyaçlarını anlayan bu iki heyet muahedeleri imza etmekle kendilerine tarihin kaydedeceği şerefli bir adım attılar. Ben onlara gıpta ediyorum.

Efendiler! Bu muahedeler içerisinde önemli bir madde vardır. İran milleti ve İran memleketi büyük ve birinci milletler sırasındadır ki, Azerbaycan'ın istiklaliyetini tasdikle beraber meşruluğu hakkında da tasdik etmiştir. Sözüünü söyleyen tartışmacıya iştirakimle beraber ben burada bu söz üzerine biraz konuşmak istiyorum. Bununla bile her milletin kendi mukadderatını idare etmeye hakkı vardır.-diyenlerin huzurunda daha şek ve şüphe içinde iken ve küçük milletlerin istiklal ve hürriyeti için hürmet ederiz- diye ortalığı velveleye verenlerin daha istiklalizimizi tasdike cesaret göstermemişlerken bilahare yalnız söyleyip de falan bu hakkı tasdik eylememiştir ve yine bir takım sui-tefahhümlerle şimdiye kadar anlaşılammış olanları bugün huzurumuzda gördük. Bugün onlar bizi tasdik etmişler ve bunu hakken de göstermişlerdir. Bunun üzerindedir ki, biz bugün bu dostluk muahedesini imzaladık. Sebebi ise iki milletin ruhunda olan uhuvvet ve kardeşlik hissidir ki, bu his ile onlar bizi herkesten evvel tasdik ettiler ve bizimle antlaşma yaptılar. Eğer böyle yapmamış olsaydılar, yalnız tarihi değil İran milletinin menfaatlerini anlamamış ve kötülük etmiş olacaktılar.

Efendiler! Bir zamanlar Müslümanların ve doğu milletlerinin hukukundan bahis edilirdi. Bugünkü muahedeler ispat eder ki, doğu milletlerinin hakkı kendilerine verilirse ve onlar bir hükümet şekline düşünce birbiri ile anlaşırlar. İran hükümeti tasdik etmekle bütün İslam milletlerini aydınlatmış ve tahkim etmiştir. Bizim onaylanmış istiklalizimiz İslam alemi saadete çıkaracaktır. (alkış) Bu muahedenamelerin ticareti ve iktisadi meselelerin küçüklüğü üzerinde bir o kadar da durmak gerekmez. Bundan bizim ve İran temsilcileri bıkmıştır. Bu antlaşmada iki gepik bu yana veya o yana olacak (tranzit) bir tarafa biraz fazla gidecek veyahut

zarar edecek gibi şeyler iki kardeş millet arasında o kadar mühim bir şey değildir. Huzurunuzda tasdikten ötürü takdim edilmiş bu antlaşmayı ben Müsavat ve bitaraflar tarafından tebrik etmekle onun tasdikini arzu ve kendimizi bu münasebetle pek bahtiyar ve mesut addettiğimizi arzla gelecekte dostane münasebetimizi daha sıkı olmasına çalışacağımızı görevimiz diye düşünerek saygılarımızı takdim ederim.”¹⁴

Azerbaycan'ın Tahran'da ilk sefiri Adil Han Ziyadhanov, 23 Eylül 1919'da resmi olarak Tahran'da karşılandı. Kendisi eski Gence şehit serdarı Cevat Han ve Kaçar şehzadesi ve eski Azerbaycan valisi Abbas Mirza'nın torunlarından idi. Ziyadhanov'un Tahran'a gönderilmesi Kaçar devletini etkilemiştir. Adil Hanın elde edinmiş bir yazısında şunu görüyoruz: “Nevruz bayramı günü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi surette tanınması ilk defa olarak Tahran'da sefirliğin açılışı ve bayrak kaldırma münasebetiyle Azerbaycan sefirliğine yadigar olmak üzere verildi. 21 mart 1920.”¹⁵

Bu bayrak bir sene sonra tüm dünya ile birlikte Tahran'da da indirilmiştir. Ziyadhanov şöyle yazıyor: “22 İyon (Haziran) 1921. yıl tarihinden şahenşahlık yanında resmiyeti yitirdim. Çünkü ali devlet tüm Sovyet respublikalar ittifakı tarafından İran Şahenşahlık hükümet yanında tayin olunmuş tekçe bir nefer (kişi) temsilci resmi surette kabul etmiştir.”¹⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Fars Sistemli İran Basını

23 Sefer 1336 (8 Aralık 1917) tarihinde *Açık Söz* gazetesinde yayınlanmış bir makalede Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilk kez önerilmişti. Bu öneri Tahran gazetelerinin sert tepkilerine sebep oldu. Tahran'da yayımlanan *İrşat* gazetesinin 6 Rabiollevvel 1336 (20 Aralık 1917) tarihli sayısında Müsavatçıların Azerbaycan'a bağımsızlık istemesi tenkit ediliyor. Bu gazete makalesinde gerek kuzeyde, gerekse de güneydeki Azerbaycan Türk halkı Fars ırkından gösterilip Azerbaycanlıların Tatar, Özbek yahut başka Türk boylardan farklı olduğunu iddia ediliyor. Aynı zamanda 1813'den itibaren kuzeyde Azerbaycan sözünün kaldırılmasından sonra şimdi halkın iradesiyle tekrar bu adın kullanılması *İrşat* gazetesini şaşirtmişti. Azerbaycan bağımsızlığını ilan eden M. E. Resulzade bu itirazlara cevap olarak “Azerbaycan Cumhuriyeti” adlı makalesinde şöyle dedi:¹⁷

¹⁴ Şimşir, Sebahattin, *M. Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları (1918-1920)*, İstanbul 2003.

¹⁵ Varlık dergisi, Tahran, sayı 51 (1379).

¹⁶ Aynı kaynak.

¹⁷ *Re'd* gazetesi, Tahran, 29 Rebiollevvel 1336 (11 Ocak 1918, 22 cedy 1296), n.40.

“Biz Azerbaycan muhtariyetinden bahsettiğimiz zaman bazıları İran dahilinde bulunan Azerbaycan’ı kastettiğimizi kast ediyorlar... Bu asırda siyasi bakımdan Azerbaycan adı sadece adını çektiğimiz yere denir. Ama Azerbaycan milleti Aras nehrinin kuzey ve güneyinde yaşıyor.”

4 gün sonra 15 Ocak 1918’de tanınmış Fars milletçisi M. Bahar *Nov Bahar* adlı Pan-Farsist gazetesinde “Müsavat Partisi Nedir ve Ne Diyor?” başlıklı makalede bu partinin Türkçülük ve Azerbaycan’ı bağımsızlaştırma çabalarını eleştiriyordu. Bahar, G. Azerbaycan ve Gilan vilayetinde Müsavatçıların bürolarından endişe duyduğunu açıkça beyan etti. Ayrıca Azerbaycan Türk’ünün sadece lisanca Türk, lakin soy bakımından Fars olduğunu öne sürdü. İlginçtir, sekiz sene sonra Tebrizli Kesrevi de *Azeri* adlı kitabında bu yanlış iddiayı ileri sürmüştür.¹⁸

Bahar, makalesinin devamında güncel siyasi tartışmalara deyinerek “Azerbaycan Türkleri” sözünü de eleştirip “Kafkasya Müslümanları” teriminin kullanılmasını tesviye ediyor. Onun tavsiyelerine göre Kafkasya Müslümanlarının salahı Ermeni ve Gürcülerle birleşmede olup, Azerbaycan hiçbir zaman bağımsız olamayacaktır. Olsa bile nihayet İran’a bağlanacaktır. Makalenin sonunda kendisinin desteklediği İran Demokrat Partisi’nin asıl amacının güçlü bir Fars devleti yaranması olduğunu ve Tahran’da iktidarlı bir devletin bulunması gerektiğini belirtmiştir.

Sitareye İran gazetesinde (10 Rabiollevvel 1336, 24 Aralık 1917) “Kardeşçe Bir Mesaj” başlıklı bir makalede Kafkasya’da yaşayan halk İranlıların yakın akrabası hesap edilip, onların Meşrutiyet hareketinde yaptıkları hizmetler beyan ediliyor ve Müsavatçıların Tebriz değil Tahran’a temsilci göndermeleri gerektiği yazılıyordu.

Tahran-Bakü arasında süren bu münakaşalardan sonra Müsavat’ın Reşt temsilciliği buna son noktayı koymak için çaba göstermiştir. Temsilcilik, Farsça ve Türkçe yayınladığı beyannamede Azerbaycan devletinin Güney Azerbaycan’ı kuzeyle birleştirip Vahit Azerbaycan kurma gibi niyeti olduğu iddialarını gerçek dışı olarak beyan etmiştir. Bu beyanatta sadece Kafkas’taki Azerbaycanlıların müstakillliğini istenirken, bu cumhuriyetin sınırları şöyle açıklanmıştır: Doğu Hazar denizi, batıda Gürcistan, kuzeyde Dağıstan dağları, güneyden ise Aras nehri, yanı Bakü, Gence ve Erivan eyaletleri. Bu bilgiler Tahrandaki çıkan *Re’d* gazetesinde yayımlanmıştır.¹⁹

Aynı tarihlerde (23 Rebiollevvel 1336, 17 Ocak 1918) Tahran’da basılan *Cengel* adlı gazete sayı 24’de yayınlanan “Geçmiş

¹⁸ Bkz. *Azeri ya Zebane Bastane Azerbaycan*.

¹⁹ *Re’d*, sayı 61, 23 Rabiollevvel 1336, 17 Ocak 1918.

Efsane Yahut Komşunun Tenceresi Doğurdu“ başlıklı makalede Azerbaycan devletinin yaranması yanlış görülerek, “İran’ın kuzeybatısı” (Azerbaycan) Türkleşmiş Farıların yeri olarak beyan ediliyordu. Bu dergide Azerbaycan kimliğini kaldırmak için bazı önerilerde bulunulur. Bu öneriler 1925’de Fars sistemli İran kurulduktan sonra G. Azerbaycan’da resmen uygulanmıştır.

Re’d gazetesi sonraları, 64.sayısında “Müslümanlar arası siyasi olay“ başlığıyla Kafkasya Müslümanlarının Müsavat Partisi etrafında toplandıklarını açıklayarak, M. E. Resulzade’nın *Açık Söz* gazetesinde yayımladığı makaleyi eleştirdi. Bu gazete söz konusu partiyi şöyle tarif ediyordu: “Müsavat Partisi Kafkas Müslümanlarının birleşmesi değil, başka Müslümanlar, özellikle Osmanlı Müslümanların birleşmesi ile alakadardır.”²⁰ Re’d gazetesi daha sonra da Bakü’deki gelişmeleri şöyle açıkladı: “Son zamanlar İran ve Bakü Müslümanlarını endişeye sokan bir mesele, Müsavat Partisi’nin Azerbaycan’ın İran’dan ayrılmasını ve Kafkaslara kavuşmasını istemesidir. Vatanperver İranlılar ve Rusya Müslümanlarından bir çoğu çeşitli siyasi partilerle tartışıp, Bakü’deki İran başkonsolosu Saedolvuzera ile görüşüp konuşmuşlar. Bu görüşlerde Saedolvuzera Türkçe ve Rusça konuşmalarında “*İran Azerbaycan’ındır; Azerbaycan İran’ın değil*” demiştir. Bu konuşmalarda hazır bulunanlar Saedolvuzera’nın sözlerini olumlu değerlendirmişler. Yerel gazeteler ise başkonsolosun beyanatını gazetelerinde okurlara aynen aktarmışlar.”

Bu gazete aynı yerde başka bir konuyu daha dile getirmiştir: “İranlılar resmi olarak Azerbaycan adının bu bölgeden (Kuzey Azerbaycan) kaldırılmasını ve be memlekete başka bir ad verilmesini istemişler. Onlar Müsavat Partisi’nin Tebriz ve Reşt bürolarının kaldırılması ve sadece Tahran’da başkent olarak temsilci gönderilmesini istemişler”.²¹

Bunlara cevap olarak M. E. Resulzade, Tahran’da yayımlanan *İran* gazetesinde bir makale yayımladı.²² Resulzade bu makalede Azerbaycan adını savunarak, Azerbaycan adının coğrafyadan ziyade bir milli irade beyan ettiğini açıkladı. Yalnız Azerbaycan yurdu değil, Azerbaycan milletinin de altını çizdi. Resulzade Azerbaycan milletini şöyle izah ediyordu: “*Bu millet Türk soyuna bağlı olmuş. Coğrafya bakımından tartışılmalı olsa da, milliyet ve soy bakımından tartışılmaz bir konudur. Ben Gence, Erivan Türklerini Karadağ, Tebriz, Halhal, Marağa ve Erdebil’den fark etmiyorum. Aynı dil, aynı kültür ve aynı dinden oluşmuş bir millettir bu.*

²⁰ Re’d, sayı 64, 27 Rabiölevvel 1336, 21 Delv 1296, 10 Ocak 1918.

²¹ Re’d, sayı 75, 10 Cumadiossani 1336, 4 Hut 1296.

²² *İran*, sayı 439, 15 Şaban 1337, 26 Sur 1298.

Sadece bu son yüzyılda Azerbaycan'ın bir kısmı Rusya'da ve bir kısmı da İran'da kalmıştır. Kuzey Azerbaycanlıların müstakil hükümet kurmaları İran'ın çıkarları doğrultusundadır. Şayet İran temsilcileri Paris'te eski Güney Kafkasyalardan toprak iddialarında bulunuyorsalar, o zaman biz İran'ın fikirlerine şüpheyle yanaşacağız."

Azerbaycan ve İran gazetelerinde devlet adamları ve aydınların ikili tartışmalarından sonra İran gazetesi Azerbaycan konusunda ilginç bir makale yayınladı. Hiç ziyalılara tanış olmayan "İsmail Afşar Tarımı Azerbaycanlı" adlı bir şahıs Azerbaycan meselesini siyasi açıdan değil, kültürel ve tarihi gerçekler esasında açıkladı. O bu makalede Azerbaycan'ın tarih boyu vahit olduğunu belirterek, Azerbaycan'ın birkaç bin yıldır Türk yurdu olduğunu belgelere istinaden ifade etti. Bu makale Fars sisteminde mevzi tutan tüm insanları şaşırttı. Bu makaleyi belki İran'da 1979 senesine kadar Azerbaycan'ın gerçek tarihi ve kültürünü aks ettiren son makale saymak yanlış olmayacaktır.

Bu ilginç makalenin yayılmasından sonra birkaç aya kadar İran gazetesinde bu makalenin aleyhinde bir kaç tane makale yayımlandı.²³ Biz bu makalelerin içeriğini tekrar olmasın diye getirmiyoruz. Azerbaycan kelimesi ve milleti konulu tartışmalar sonraları da devam etti. İran'da 1925'ten sonra resmi devlet politikası Fars eksenli olduğu için, bu tartışmalar devlet politikasına döndü ve İran'daki Azerbaycanlılar çeşitli dergilerle, yayınlarla ve basın organlarıyla Fars asıllı ve sadece dilleri Türkçe olarak değerlendirildi. Onlara Azeri, yani Türk değilsiniz denildi. Bu konuda Ankara'ya ait resmi bir belgeye bakmakta fayda var:

1926-1-10

Türkiye Cumhuriyeti

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesi

Şube kısım 2, 166

Baş vekalet celilesi

İran ahvaline dair Van hudut komitesinin 1926-1-5 tarih ve 7 numaralı şifre sureti leffen takdim kılınmıştır. Rumiye şehbenderliği tercümanı hakkında iktizasının ifası hariciye vekalet-i celilesine arz edilmiştir efendim.

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi

Müşir Fevzi

²³ İran, sayı 455, 458, 460, 462, 464, 465, 476, 478.

Van 1926-7-0

Türkiye Cumhuriyeti

Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye Riyaseti İstihbarat Dairesi

...Aslen Türk olan Kaçar sülalesinin son şahını iskat ederek yerine Pehlevi hanedanını getirmeleri aslen Türk olan Azerbaycan'da derin bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Azerbaycan'ı temsil ettirmek bunlara Fars olduklarını telkin gayesini takip eden bugünkü İran başındaki İngiliz oyuncuğu Rıza Han'ın teşvikiyle Azerbaycan'ı Acem yapmak için çok uğraşmaktadırlar.

Azerbaycan'daki mekteplerde Türkçe tedrisatın men edildiği, Fars şairlerinin Azerilerin esasen Fars oldukları hakkındaki telkinleri mevkufken haber alınmıştır. Kürt, Ermeni, Asur mukareneti için Tebriz'de İngilizlerin, Urmiye'de Amerikanlıların çalışmakta oldukları muhakkaktır.

Kafkasyalı bir Türk olan Rumiye valisi azil ederek yerine bir acem vali tayin edilmiştir.

Tebriz'deki Azerbaycan emirleşkeri Mirza Hüseyin Han'ın erkani harbi olan Zefrusseltene, hakikaten Türk ve Türk muhibbidir. Tebriz'in pek fena faaliyetlerini anlayarak mukabile etmek gerek Daşnak Komite'sinin, gerek İngilizlerin ve Acemlerin faaliyeti siyasilerinden haberdar olarak cereyanı lehimize ihale etmek lazımdır kanaatindeyim.

Zaferuddole kolaylıkla elde edilebilir. Bir Türk evladı olduğundan ve kendisi bir ordu erkani harbi bulunduğundan çok şayanı istifade bir şahsiyettir. Rumiye'de bulunduğu sırada şebenderlik tercümanı Ahmet Beğ'in dostları olduğunu da bilnisbe biliyorum. Mümiileyh Ahmet Beğ'in Tebriz'de şebenderlik kaçırlığına nakletmek arzusu da mevcuttur, bunu kendisi de söylemiştir. Taraf riyasetine tanzim buyrulacak bir program takip ederek hususundan haberdar etmek ve devletin nükte-i nazarına göre ifa-i vazife eylemek üzerine mümialeyhin kaçırlığına tayinine delalet buyrulmasını arz ederim efendim.

Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi

Yıllar sonra Sovyetler Birliği çökünce Azerbaycan devleti ortaya çıktı ve 1917'de başlayan ve 1920'lere kadar süren tartışmalar 1990'larda yeniden başladı. Fakat bu defa İran'daki Azerbaycanlılarda yeni kimlik arama dalgaları olduğu için yeni çabalar da yetersiz ve akim kaldı.